PRVOTISKY ULMSKÉHO TISKAŘE JOHANNA ZAINERA STARŠÍHO VE FONDU VĚDECKÉ KNIHOVNY V OLOMOUCI

Petra Kubíčková

Abstrakt: Mezi centra německého knihtisku v 15. století patřilo mimo jiné i město Ulm. Zde si v roce 1472 tiskař Johann Zainer st. založil svoji oficínu a s finanční a ideovou podporou humanisty Heinricha Steinhöwela vydal v prvních letech činnosti své nejlepší ilustrované prvotisky.

Klíčová slova: Prvotisk, inkunábule, Ulm, Johann Zainer st., Heinrich Steinhöwel, tiskař, ilustrace, lišty, iniciály, dřevořezy.

PRVOTISKY VE FONDU VKOL

Vědecká knihovna v Olomouci (VKOL) spravuje na 2 000 inkunábulí čili tisků vydaných do konce roku 1500. Základ dnešní sbírky tvoří konfiskáty převezené do Olomouce z moravských jezuitských kolejí po zrušení řádu v roce 1775. Další rozšíření fondu je spojeno s rušením klášterů za Josefa II. v 80. letech 18. století, kdy byly knihovny třiceti čtyř takto postižených moravských a slezských klášterů soustředěny v olomoucké univerzitní knihovně.

ULM

Jádro olomoucké prvotiskové sbírky tvoří inkunábule z německých tiskáren. Mezi centra německého knihtisku patřila města Augsburg, Kolín nad Rýnem, Lipsko, Norimberk, Erfurt, Mnichov, Lübeck, Hamburk a v neposlední řadě také jihoněmecký Ulm.[1] První písemná zmínka o tomto městě pochází z roku 854, od roku 1181 byl Ulm svobodným říšským městem. V 15. století stanul na absolutním vrcholu politické i hospodářské moci a s téměř 20 tisíci obyvateli byl vedle Štrasburku jediným „velkoměstem" německého jihu. Díky ustálené politické situaci se úspěšně vyvíjela hospodářská síla města. Rozvíjelo se bavlnářství, provaznictví, plátenictví, fungovala výroba hostií nebo hracích karet.[2] Ulm se stal důležitým obchodním centrem horního Německa a v atmosféře stability a rozvoje se zde začaly šířit raně humanistické myšlenky. Město bylo přímo předurčeno pro vybudování úspěšného centra knižního tisku.[3]

TISKAŘ JOHANN ZAINER ST.

Již v roce 1472 si tiskař Johann Zainer st. založil v Ulmu svoji oficínu, stejně jako o čtyři roky dříve jeho bratr Günther v Augsburgu. Bratři pocházeli z městečka Reutlingen a společně se vyučili ve štrasburské tiskařské dílně Johanna Mentelina. Johann Zainer již během roku 1472 působil v Ulmu, přičemž podnět k jeho přesídlení vyšel zřejmě od ulmského humanisty

1 KNEIDL, P. *Z historie evropské knihy: po stopách knih, knihtisku a knihoven*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1989, s. 62. Členská knižnice. ISBN 80 -205-0093-6.

2 KUNZE, H. *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. 1, Textband*. 1. Aufl. Leipzig, 1975, s. 251–263.

3 AMELUNG, P., ed. *Der Frühdruck im deutschen Südwesten 1473–1500: eine Ausstellung der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart. [Bd 1, Ulm]*. Stuttgart: Württembergische Landesbibliothek, 1979, s. 1–7. ISBN 3-7772-7929-3.

Heinricha Steinhöwela. Zpočátku tiskl menší tisky, kalendáře nebo školní knihy, ovšem díky finanční podpoře svého objevitele i objednavatele Steinhöwela vydal v prvních pěti letech své činnosti také velké ilustrované knihy.

Již první konkrétně datované dílo iniciované Steinhöwelem, *Büchlein der Ordnung der Pestilenz* z ledna roku 1473, je zdobeno bordurou a iniciálami, které předznamenávají Zainerovu pozdější plodnou činnost na poli knižní ilustrace.[4] Téhož roku vyšlo se Steinhöwelovým editorským přispěním a dřevořezy tzv. Mistra ulmského Boccaccia ilustrované první německé vydání životopisů slavných žen *De Claris mulieribus* (*Von etlichen Frowen*)[5] od Giovanniho Boccaccia nebo ilustrované německé znění Francesca Petrarcy *Historia Griseldis*.[6] O něco později vznikla ilustracemi Mistra ulmského Boccaccia proslavená latinsko-německá verze Ezopova díla *Vita et fabulae* (1476–1477). Nejenom tyto, ale i další Zainerovy zdobené tisky jsou velice důležité pro vývoj německé ilustrované knihy.

Se Steinhöwelem byl Johann Zainer profesně spojen až do lékařovy smrti v roce 1478. Jeho tiskařský program ovlivňovali také ulmští dominikáni, např. Felix Fabri nebo Ludwig Fuchs, počátkem 80. let 15. století ale Zainerovi v Ulmu vyrostla konkurence v osobě tiskaře Konrada Dinckmuta, který postupně přejal jeho zakázky od dominikánů. Po smrti hlavního mecenáše Steinhöwela začal pozvolný úpadek Zainerovy oficíny, mezi lety 1483–1486 není znám žádný jeho datovaný tisk, k tomu byl donucen rozprodávat velkou část svých typografických materiálů (matrice, formy iniciál a lišt), čímž začalo „cestování" tohoto materiálu nejen po celém Německu.

Na konci roku 1486 podnikl Zainer nový pokus etablovat se v Ulmu jako tiskař, vytvořil nové typy tiskového písma (typy 8–11), ale i tak jeho zadlužování pokračovalo a v roce 1493 byl donucen Ulm opustit. Až v roce 1496 podnikl jeho syn Johann Zainer ml. pokus o samostatné vedení otcova podniku, po roce 1504 pak získal v Ulmu opět tiskařský monopol a jako tiskař působil ještě v letech 1518–1519.[7] Za 50 let činnosti ulmské tiskárny, kterou vedly 2 generace Zainerů (otec a syn) zde vyšlo zhruba 170–180 tisků.

Vrchol oficíny spadal do prvních pěti let činnosti, díla vytvořená později se kvalitativně nedají srovnat s obdobím ovlivněným Steinhöwelem. Celkem vytvořila Zainerova oficína 13 typů tiskových písem a velké množství ozdobného knižního dekoru, zejména okrajové ozdobné lišty a iniciály.[8] Žádný jiný německý tiskař 15. století neobsáhl takové množství ozdobných lišt jako Johann Zainer st. Již v prvním roce své činnosti v Ulmu pořídil 7 různých typů ozdobných rohových lišt a později další 3 typy. Základními motivy byly rostlinné úponky, akantové a chmelové rozviliny, často kolorované. Součástí lišt bývaly erby, zoomorfní i figurální motivy, včetně postavy divého muže, což byl kódovaný Zainerův signet.[9] Pro iniciály používal florální i figurální výzdobu a vytvořil i dvě řady abecedy, tzv. „romanische Alphabet" a tzv. „rokoko Alphabet", tedy „románskou" a „rokokovou abecedu".[10]

Zainerovy nejvýznamnější a nejkrásnější prvotisky by nevznikly bez podpory Heinricha Steinhöwela. Ten se kromě lékařské praxe věnoval především literární činnosti, byl znalcem

4 KUNZE, *Geschichte…*, s. 254.
5 BOCCACCIO, G. *De claris mulieribus.* Ulmae: von Johannes Zainer de Rutlingen, 1473. [9], 140 ff. VKOL, sign. II 48.189.
6 PETRARCA, F. *Historia Griseldis*. [Ulmae: Johannes Zainer, 1473], 12 ff. VKOL, sign. II 48.190.
7 AMELUNG, *Der Frühdruck…*, s. 19–38.
8 Tamtéž, s. 40.
9 Tamtéž, s. 61
10 Tamtéž, s. 66.

klasické i novoitalské literatury. Jako překladatel zprostředkoval tato díla německým čtenářům. Nejednalo se o překlady v dnešním slova smyslu, neboť nepřekládal slovo od slova, snažil se spíše německému čtenáři zprostředkovat smysl daného díla, texty popularizoval, a to i na úkor původního znění.

INKUNÁBULE ZAINEROVY ULMSKÉ OFICÍNY VE FONDU VKOL

V historickém fondu Vědecké knihovny v Olomouci můžeme zatím prokazatelně doložit 23 prvotisků z ulmské oficíny Johanna Zainera st. Konkrétně se pozastavíme u pěti z nich, ve kterých se pozoruhodně snoubí text a ilustrace nebo jsou nějak zajímavé z hlediska knižního dekoru, typického pro Zainerovu dílnu.

Německé vydání *Griseldy* v překladu Heinricha Steinhöwela je dostupné ve VKOL pod sign. II 48.190 a jde, a to zcela úmyslně, o součást konvolutu II 48.189-II 48.190. *Griselda* je připojena jako přívazek k Boccacciovým *Slavným ženám*.[11] Steinhöwelův překlad *Griseldy* patřil k oblíbeným textům švábského ranného humanismu, v 15. století bylo vytištěno nejméně tucet vydání.

První vydání pochází z roku 1471 z Augsburgu, ale první ilustrované vydání je právě to ulmské Zainerovo, který vytiskl ještě další dvě varianty s pozměněným knižním dekorem, konkrétně úvodní ozdobnou lištou. Knižní výzdoba byla zcela pod taktovkou překladatele Steinhöwela, který před vlastní text vložil ještě krátký úvod s vysvětlením důvodu spojení Petrarcova díla s Boccacciovým textem.[12] Griseldu totiž Steinhöwel řadil ještě k Boccacciovým *Slavným ženám*. Nakladatelským záměrem bylo alespoň část nákladu německé *Griseldy* připojit jako doplněk k německému vydání Boccaccia. Tomu odpovídají dřevořezové ilustrace, které se formátem i provedením shodují s ilustracemi u Boccaccia [1a, b].[13]

V prvním německém vydání *Griseldy* můžeme ještě rozlišit dva exempláře, které se liší v poslední větě prvního folia (dem vogel/iagen × dem vogel/iagē), přičemž VKOL disponuje druhou variantou.[14]

Historia Griseldis má 12 folií tištěných prvním typem Zainerova tiskového písma. Na prvním foliu nalezneme kolorovanou ozdobnou akantovou lištu s erbem Steinhöwela se dvěma zkříženými hornickými kladívky a s erbem města Ulmu a kolorovanou iniciálu „A“, obtočenou zavinutým akantem, vysokou 20 mm [2].[15] V textu je umístěno 10 kolorovaných dřevořezů narativního charakteru o rozměrech 11 × 8 cm ve dvojitých rámcích, jedna ilustrace se

11 Podrobné pojednání o tomto díle přinesla ve své bakalářské práci Magda Polanská a taktéž ji prezentovala na konferenci VKOL Bibliotheca Antiqua v roce 2012. POLANSKÁ, M. *Prvotisk Von den berühmten Frauen ze sbírek Vědecké knihovny v Olomouci*. Bakalářská diplomová práce. Olomouc, 2011.

12 „So ich aber von stattikait, vnd getruwer gemahelschafft: so manger Frowen geschriben habe, vnd von kainer grossern vber die grisel von der franciscus petrarcha schrybet doch vß Johanis boccacij welsch in latin! vnd von mir vß Latin in tutsch gebracht! so bedunket mich nit unbillich syn das sie och by andern erluchten Frowen, waren hystorien geseczet werde. Ob och solliche geschicht in warhait beschenhe oder vm ander frowen manug zu gedult geseczet werden“ („… Es scheint mir nich unbillig zu sein, daß sie auch den Andersen wahren Geschichten der Berühmten Frauen zugeordnet werde…“)

13 Obrázky viz Příloha.

14 AMELUNG, *Der Frühdruck*…, s. 79. Srovnej: KATZ, G. *„Frauen –Bilder“ in der illustrierten deutschen Übersetzungsliteratur der Inkunabelzeit. Studien zu den Ulmer Ausgaben Heinrich Steinhöwel: Boccaccio, Von den erlauchten Frauen und Esopus, Vita et fabulae*. Tübingen, 1997, s. 23–24.

15 Olomoucký exemplář je uveden i s digitalizovanou verzí v katalogu GW M31583 (Gesamtkatalog der Wiegendrucke [online]. Dostupné z: http:// http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin, 2002, [cit. 2013-08-26]) a zmiňuje se o něm ve své práci Gabriele Katz. Ta dohledala Zainerův exemplář *Griseldy* připojené v konvolutu k Boccacciovi v některých evropských knihovnách, z přehledu ovšem nevyplývá, v jakém stavu se některé tisky nacházejí a u olomouckého exempláře není kromě signatur zmíněna ani jeho úplnost, minimální poškození nebo kolorování. (KATZ, G. *„Frauen –Bilder“*…, s. 23–24.)

opakuje (dřevořez 4 a 5). Ilustrace jsou provedením téměř shodné s dřevořezy předcházejícího díla, vznikly patrně současně, ne-li dříve.

Historie o Griseldě byla ve středověku velmi oblíbeným příběhem o manželských ctnostech. Steinhöwelův překlad i podíl na vzniku dekoru, zejména ilustrací, dokládá jeho zájem na vytvoření morálně poučného díla, které mělo co možná nejlépe zapůsobit na čtenáře. Ilustrace zde užité společně s poslechem textu knihy umožňovaly poznat a pochopit smysl vyprávění i negramotným lidem, svůj význam měly i opakující se ilustrace, jejichž výjevy si pak lidé snáze zapamatovali. Pro některé ilustrace byl užit typ simultánního zobrazení, kdy divák sledoval děj rozložený do několika epizod v jednom obrázku.[16] Dřevořezy byly stejně jako v případě Boccaccia vytvořeny tzv. Mistrem ulmského Boccaccia, který tvořil také pro Günthera Zainera v Augsburgu a byl patrně domácího původu.[17]

Samotný příběh tvoří vyprávění o prosté dívce Griseldě, kterou si vezme za ženu šlechtic Valter, markýz ze Salluzza, který ji podrobuje neustálým zkouškám její věrnosti a oddanosti. Dceru i syna jí vezme a nechá ji žít v domnění, že byli zabiti, po 13 letech ji vykáže ode dvora a jako důvod uvede, že si ho nezaslouží a on že si vezme jinou, urozenou ženu. Griselda se poslušně vrací do otcova domu, ale brzy je povolána zpět ke dvoru, prý aby sloužila na svatbě svého muže. Tehdy se konečně dozví, že obstála ve zkouškách a shledá se svými dětmi.[18] Prověřování věrnosti a poslušnosti manželek bylo častým motivem ve středověké i raně novověké literatuře. Vycházelo z obecného přesvědčení o hříšnosti žen a jejich neposlušném i bezbožném chování. Proto ani naše postava Griseldy neprotestuje, neptá se, nýbrž zkoušky přijímá a překonává [3a, b, c].

Latinské vydání *Griseldy*[19] neobsahuje ilustrační dřevořezy. Je tištěno druhým typem Zeinerova tiskového písma – jeho jediným antikvovým typem – a jde o první datovaný tisk s tímto typem písma. Obsahuje 10 folií. Na prvním foliu se nachází černobílá ozdobná lišta stejná jako v německém vydání. V latinské verzi je ovšem zajímavá první iniciála „L“ (30 mm), která se vztahuje k začínajícímu textu, ke slovu „L(ibrum)“, ovšem dřík písmene je veden příliš vysoko a vypadá jako iniciála nadpisu. Sazeč poté logicky nepřipojil první písmeno „I“ k nadpisu [4]: „[I]ncipit Epistola Francisci Petrarche De Insigni Obedientia Et Fide Vxoria Griseldis In Waltherum“.[20] Olomoucké latinské vydání je součástí konvolutu II 61.112-II 61.118, není na dalších listech nijak zdobeno a informace v kolofonu zní: „Vlme impressum per Johānem zeiner de Reutlingen…“[21]

Také v dalších prvotiscích Zainer použil ozdobné rohové lišty a zdobené iniciály, obsahově se jedná o díla teologická, v 15. století hojně vydávaná. Jedním z nich je kniha Johanna Gritsche: *Quadragesimale*.[22] Jedná se o druhé vydání krátce před rokem 1440 sebraných kázání basilejského františkána Johanna Gritsche, která se těšila veliké oblibě. Jeho práce byla do roku 1500 vydána tiskem více než dvacetkrát a to zejména v oblasti jižního Německa.

16 POLANSKÁ, M. Prvotisk Von den berühmten Frauen: přepis významu textu pomocí ilustrací. In: *Bibliotheca Antiqua 2012*. Olomouc: VKOL, 2012, s. 55–56.

17 WEIL, E. *Der Ulmer Holzschnitt im 15. Jahrhundert*. Berlin: Im Mauritius Verlag, 1923, s. 24.

18 KATZ, *„Frauen –Bilder“*…, s. 49.

19 PETRARCA, F. *Epistola de insigni obedientia et fide Griseldis*. Ulmae: Johannes Zainer, 1473. VKOL, sign. II 61.115.

20 AMELUNG, *Der Frühdruck*…, s. 79–84.

21 Olomoucká verze není uváděna v literatuře ani v elektronických katalozích ISTC (Incunabula short – title catalogue [online]. Dostupné z: http://www.bl.uk/catalogues/istc/. London: The Britisch Library, 2009) ani GW.

22 GRITSCH, J. *Quadragesimale*. [Ulmae]: Johannes Zainer, [14]76. 270 ff. VKOL, sign. III 47.749.

Kniha je tištěna prvním Zainerovým typem písma, přičemž první tři jeho tiskové typy do jisté míry kopírovaly augsburské matrice jeho bratra Günthera.[23]

Jako hlavní knižní dekor zvolil Zainer tzv. „Gelehrtenranke", čili volně přeloženo „učencův úponek" v rohové rostlinné liště [5]. Zdobná lišta se nachází na 25. foliu, má rozměry 31 × 21 cm. Kromě toho zde použil četné iniciály, taktéž kolorované, mezi jinými i písmena tzv. „romanische Alphabet", tedy „románské abecedy" [6].[24] Olomoucký exemplář je svázán ve dřevěných deskách, potažených tmavě hnědou usní se slepotiskovou výzdobou, na předním přídeští je nalepeno erbovní exlibris kláštera sboru augustiniánů Všech svatých v Olomouci. Barevné iniciály jsou zalomeny do deseti řádků a jsou vysoké 60 mm, v textu nacházíme rukou psané marginálie.[25]

Jiný Zainerův prvotisk, výklad Bible *Liber Bibliae moralis*[26], pochází z roku 1474. Jeho autorem je francouzský benediktin Pierre Bersuire, sekretář krále Jana I. a první překladatel Tita Livia do francouzštiny. Hlavní výzdobu knihy tvoří rohová rostlinná lišta o rozměrech 35 × 21,5 cm na prvním foliu, jde o tzv. „Narrenranke", což je v tomto případě částečně kolorovaná lišta s figurou (s úponkem) šaška (blázna), dále jsou zde užity částečně kolorované iniciály „románské abecedy" [7]. Iniciály jsou vysoké 55 mm a zalomené do 10 řádek. Stejnou rostlinnou lištu používal Zainer v letech 1473–1474 a dále v letech 1475–1476 jen s obměnami figur a barev.

V prvotiscích Johanna Zainera ve VKOL se vyskytuje celkem 6 forem explicitu, či kolofonu. Žlutě zabarvený kolofon zde nese poprvé konkrétní údaje o povolání Johanna Zainera: „…Johannē zainer de Reutlingen artis impressorie m[a]g[ist]r[u]m … in opido Vlmensi artificialiter…"[27] Kniha pochází z bývalého kartuziánského kláštera v Olomouci a je vytištěna prvním Zainerovým typem písma.[28]

Signaturu III 47.708 má další olomoucký Zainerův prvotisk, jedná se o objemné dílo *De planctu ecclesiae*.[29] Práce původem portugalského františkána Alvara Pelaya je dobovou obžalobou církve, její zkaženosti a potřebě reformy. Lék viděl autor, dlouholetý zpovědník papeže Jana XXII., v posílení moci a respektu papežů. Kromě Bible od stejného autora bylo toto dílo největším a nejobsáhlejším prvotiskem, který Zainer ve své dílně uskutečnil. Obsahuje více než 400 folií a zrcadlo sazby včetně rubrik má rozměry 336 × 203 mm. Text byl tištěn prvním typem písma a záhlaví druhým typem. Stejně jako ostatní velké Zainerovy foliové tisky je i tento ozdoben postavou šaška (blázna) ve zdobné krásně sytě kolorované rostlinné liště o rozměrech 35 × 21,5 cm. Další ozdobou je iniciála složená ze dvou na sebe navázaných, řetězy spoutaných mužů, jejichž těla tvoří písmeno „O", vysoká 70 mm. Písmeno nese uprostřed stylizovaný portrét autora, který začíná psát text knihy [8]. V 15. století je toto Zainerovo vydání jediné, až v roce 1517 se v Lyonu objevilo druhé vydání Pelagiovy kritiky.[30]

23 AMELUNG, *Der Frühdruck…*, s. 43–44.
24 Tamtéž, s. 89.
25 Olomoucký exemplář neuveden v ISTC a GW.
26 BERCHORIUS, P. *Liber bibliae moralis*. Ulmae: Johannes Zainer, 1474. Nestr. VKOL, sign. III 47.769.
27 AMELUNG, *Der Frühdruck…*, s. 89.
28 ISTC ani GW olomoucký exemplář neuvádí.
29 PELAGIUS, A. *De planctu ecclesiae libri II*. Ulmae: Johannes Zainer, 1474.
30 Opět není zmínka o olomouckém exempláři v ISTC a GW, uváděná digitální kopie z Mnichova ukazuje verzi, na rozdíl od exempláře ve VKOL, nekolorovanou. (ISTC ip00249000).

INCUNABULA OF JOHANN ZAINER SEN. IN RESEARCH LIBRARY OLOMOUC

Summary: The Research Library in Olomouc (VKOL) possesses approximately 2 000 incunabula – printed works published before the year 1500. As is the case with the majority of Czech libraries, works from German printers dominate the collection. Ulm, the city in south west Germany, was one of the book-print centre in the 15th century. Johann Zainer sen. established here his book-print workshop with financial and ideological help of the translator and humanistic writer Heinrich Steinhöwel, who was Zainer´s first big klient and for him Zainer publisher his famous decorated prints. Zainer´s workshop created 13 types of printing writting and many type of book-ornaments, especially narrativ woodcuts ilustrations, decorative skirts, initials and many moore. Some of his incunabula are considered as most amazing incunabula in Germany in the time of early humanism.

Keywords: Incunabula, Ulm, Johann Zainer sen., Heinrich Steinhöwel, book print, humanism, book-decorating, ornaments, woodcuts, initials.

Mgr. Petra Kubíčková (*1977)

Absolvovala Slezskou univerzitu v Opavě obor historie (2001). Od roku 2002 pracuje v oddělení historických fondů Vědecké knihovny v Olomouci. Zajímá se o období raného novověku, knižní dekor prvotisků a starých tisků, o grafické techniky dřevořezu a mědirytu v 15.–18. století.

Příloha

Obrázek č. 1a, b: Provedením téměř shodné dřevořezové ilustrace – a) Griselda, b) Von etlichen Frowen.

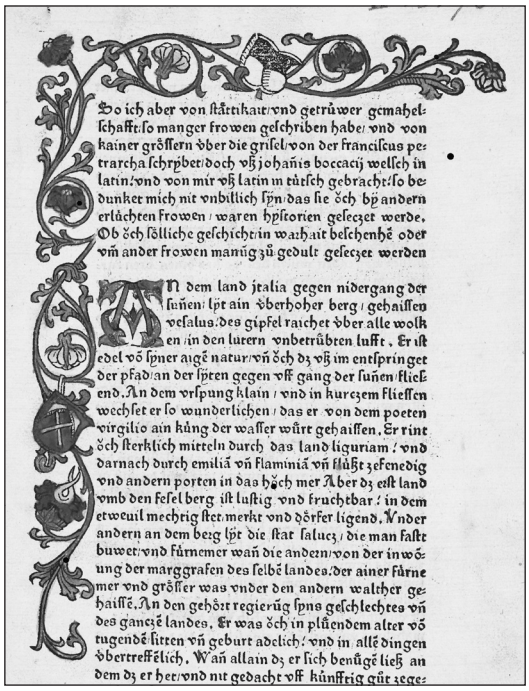

Obrázek č. 2. Ozdobná kolorovaná florální rohová lišta s erby Steinhöwela a města Ulmu.

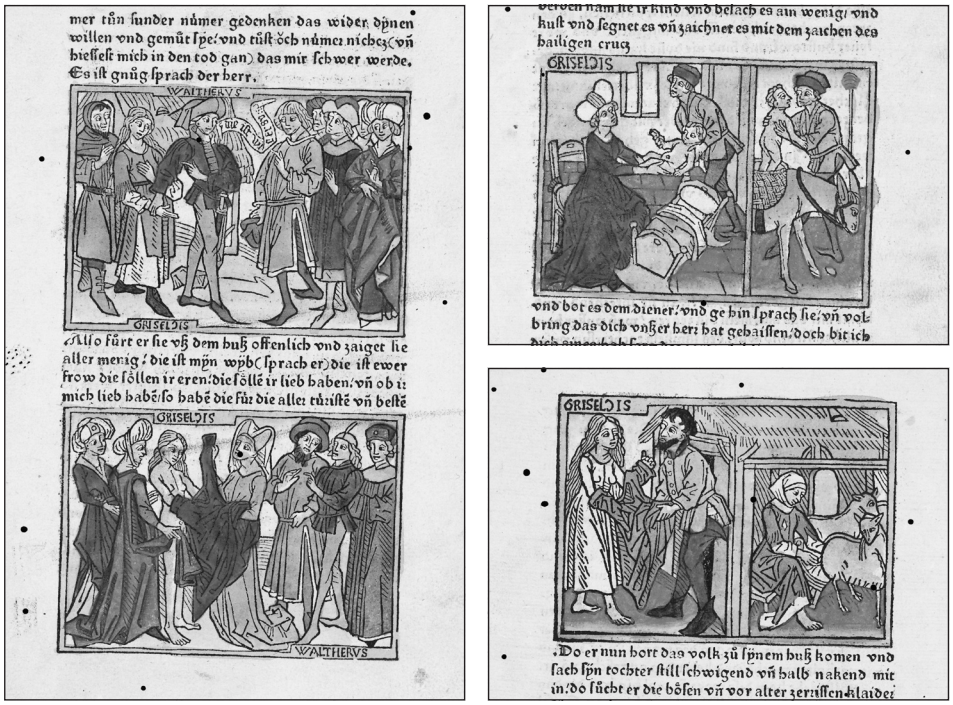

Obrázek č. 3a, b, c: Dřevořezy ilustrující vyprávění o Griseldě: a) Walter vyvádí Griseldu z otcovského domu a představuje ji svému doprovodu, následně je Griselda za pomoci dam převlečena, b) Griseldě je odebráno novorozené dítě a následně odvezeno na výchovu, c) Griselda se vrací k otci a pracuje jako chudá žena.

Obrázek č. 4: Černobílá rohová florální lišta s erby Steinhöwela a města Ulmu s iniciálou „L“ v latinské verzi vyprávění o Griseldě.

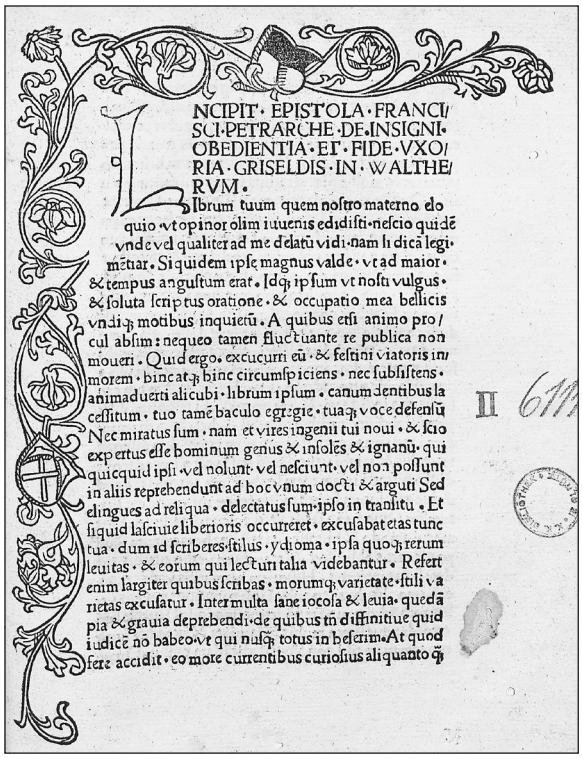

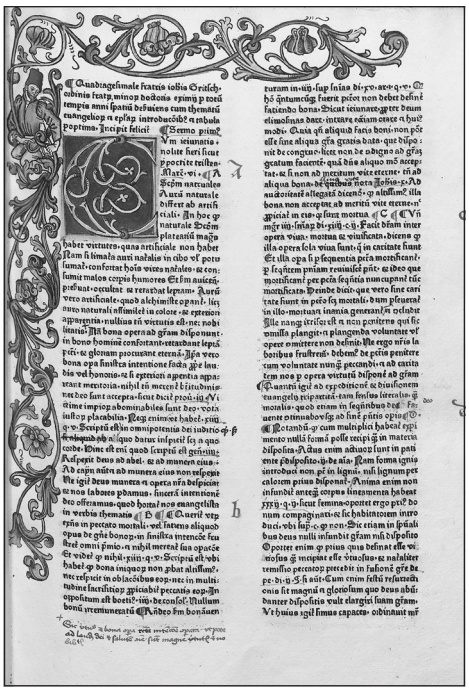

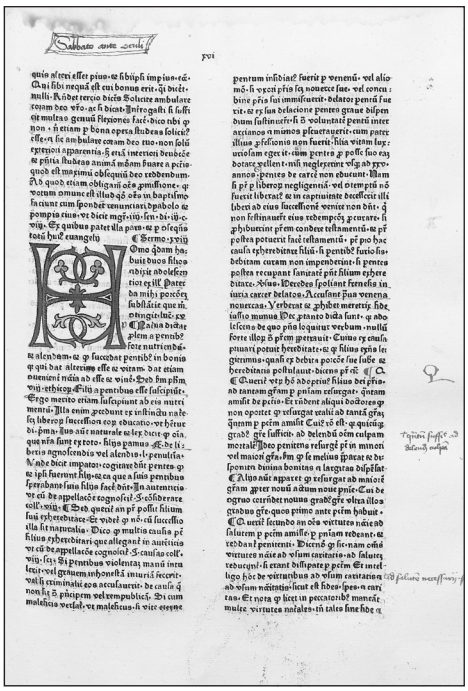

Obrázky č. 5, 6:. Kolorovaná florální rohová lišta s postavou učence, iniciála „H“ tzv. „románské abecedy“.

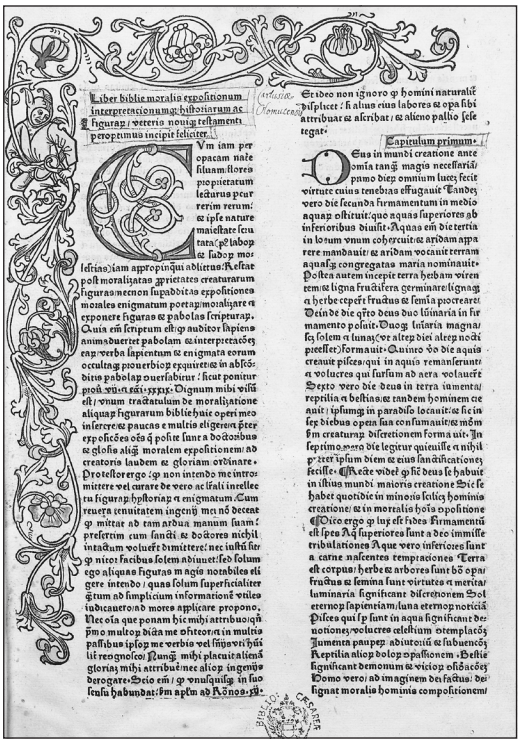

Obrázek č. 7: Částečně kolorovaná rohová lišta s postavou šaška, iniciála „C“ tzv. „románské abecedy“.

Obrázek č. 8: Kolorovaná florální rohová lišta s postavou šaška a se zdobnou figurální iniciálou „O“ s portrétem autora.